

Staré křesťanské výpůjčky v češtině a slovinštině

Jiří Rejzek

Univerzita Karlova, Praha

Čeština a slovinština jsou důležité tím, že na jejich území pronikaly první křesťanské misie ze Západu a že předchůdci Slovinců a Čechů (Moravanů) se s většinou křesťanských termínů zřejmě seznamovali mezi prvními ze slovanských kmenů. Zkoumání českých a slovinských podob tak může přinést cenné poznatky pro zjišťování historie konkrétních křesťanských výpůjček. Slovanským křesťanským termínům je věnována již celá řada příspěvků (některými se zabýval i R. Nahtigal), ale přesto u většiny z nich nedokážeme najít jednoznačný zdroj a cestu přejetí a vyložit bez problémů hláskové substitute. V tomto příspěvku se znovu zabýváme historií slov *církev/cérkev*, *biskup/škòf* a *kříž/kríž* a snažíme se na pozadí dosavadního bádání upřesnit dobu a cestu přejetí.

Klíčová slova: křesťanské výpůjčky, etymologie, historie, pračeština, praslovinština.

Předchůdci Slovinců a Čechů (Moravanů) žili na územích, která byla již od časných dob vystavena pronikání západního křesťanství, a tak se mezi prvními seznamovali s většinou křesťanských termínů. Detailní zkoumání českých a slovinských podob, zvláště těch, které se od sebe hláskově liší, je tak důležité pro zjišťování historie konkrétních křesťanských výpůjček. Ačkoliv k původu slovanských křesťanských termínů již existuje bohatá literatura, je u většiny z nich těžké najít jednoznačný zdroj a cestu přejetí a vysvětlit hláskové substitute. V tomto příspěvku znovu otevřeme otázku původu a historie tří důležitých křesťanských výpůjček, které do češtiny, resp. slovinštiny nepochybně přišly západním prostřednictvím, přitom však jsou detaily těchto přejetí nejasné. Jde o slova *církev/cérkev*, *biskup/škòf* a *kříž/kríž*.

Zřejmě jednou z nejstarších výpůjček souvisejících s křesťanstvím je slovo pro 'kostel, svatyni'. Většina historických podob ve slovanských jazycích se dá vyvodit z psl. podob **cъrky* či **cîrьky*. Stč. *cierkev* i sln. *cérkev* se vyvozují z druhého tvaru, i když výchozí podobu nezachovávají. Iniciální *cě-* místo *ci-* se vysvětluje analogií podle jiných slov na *cě-* (Moszyński 1977:286; Snoj 1994:512), ale roli mohlo hrát i kolísání mezi *i* a *ě*, které ve slovanských jazycích nacházíme (srov. stč. *mier* vedle etymologicky náležitého *mír*) (srov. Vondrák 1906:31–32; Pronk Tiethof 2013:104).

Stsl. zná obě základní podoby, první (ve formě *cъrky*) se však vyskytuje výrazně častěji. Druhou najdeme jen v ojedinělých dokladech v Kyjevských listech (gen.

sg. *цѣрковь*), Frizinských památkách (lok. pl. *circvah*) a Žaltáři sinajském (ak. sg. *цѣрковъ*) (ESJS 2:96). Zdá se, že stsl doklady rovněž naznačují geografickou a kulturněhistorickou distribuci obou podob – podoba **cъrky* je základem slov pro ‘kostel’ ve vsl., bulh. a mak., zatímco k výchozímu **cъrky* ukazují podoby v zsl. jazycích a slovinštině, v s./ch. nářečích jsou kontinuanty obou forem. Okrajově se ovšem pokračování formy s redukováním vokálem objevuje ve stč. (*crkev*) (Gebauer 1903–1916:146) a naopak podoby s neredukovaným vokálem a metatezí ve str. (*цѣрковъ* – akuz., *crikev*, *crekva*) (Snoj 1994:511). Pro řadu autorů je ovšem areálový rozdíl v distribuci obou základních forem natolik výrazný, že uvažují o dvojitým přejetí slova, jehož základem je nepochybně ř. *kyri(a)kón* ‘dům páně, chrám’ (od *kyrios* ‘pán’), ovšem cesty přejetí jsou velmi diskutabilní.

S myšlenkou o dvojitým přejetí slova do psl. přišel Nahtigal (1936:17–18). Podle něj je podoba *cir(ъ)ky* přejata ze sthn. (stbav.), konkrétně z dat. sg. *chirichun*, nejspíš v oblasti Karantánie, odkud se slovo dostalo do panonskomoravské slovanštiny. Podoba **cъrky* pak přišla do slovanštiny skrz cyrilometodějskou misii z balkánské oblasti, konkrétně z (krymské) gótské. Tuto myšlenku pak rozvíjí Moszyński (1977), který modifikuje jen některé detaily. Za východisko formy **cir(ъ)ky* považuje stbav. *kirkō* (předtím např. Schwarz 1926:289), gótský zdroj uvádí jako **kyrikō*, které se ve slovanských ústech změnilo na **kŕky*, jež se pak druhou palatalizací změnilo na **cŕky*. Důležité svědectví tu podávají staroruské (novgorodské) podoby *крѣковъ*, *кркѣ*, které implikují (pokud vyloučíme zvratnou analogii), že výraz musel dorazit na Rus ještě v podobě s iniciálním *k-* (Moszyński 1977:284, 287).

Proti gótskému původu lze uvést řadu námitek. Tou nejčastější je, že slovo není v gótské doloženo, je tam pouze *aikklesjo* ‘dům páně, kongregace’ a *gudhūs* ‘dům páně, synagoga’ (srov. Snaj 1994:510; Pronk Tiethof 2013:103; Moszyński 1977:287). Samozřejmě to úplně nevylučuje možnost, že slovo v gótské existovalo, ale věrohodnost výkladu to snižuje. Rovněž historické okolnosti přejetí z gótské příliš nenasvědčují. Křesťanství Gótů v nadčernomořské oblasti trvalo před vpádem Hunů a zničení gótského panství (375) jen krátce. I kdyby Slované slovo pro svatyni zachytili, v dalších několika generacích by je zřejmě ztratili, protože by se s denotátem prostě nesetkávali. Navíc pokud by slovo bylo přejato ve 4. stol., muselo by projít již 1. palatalizací, nikoli druhou (srov. Snaj 1994:510). Moszyński uvažuje i o pozdějších kontaktech Gótů se Slovany na Balkánském poloostrově (srov. i Blažek 2000:26), ale to je velmi hypotetické. Mezi gótskými výpůjčkami také nejsou žádné vztahující se ke křesťanství.

Stejně tak je nepravděpodobné přejetí přímo z lidové řečtiny, které zastávají např. Skok 1971–74 či Borys 2005. Řecké slovo se totiž používá pouze v konstantinovské době, poté z úzu mizí (Brückner 1957:59; Snaj 1994:510), navíc

neznáme žádnou jinou řeckou výpůjčku, která by se zařadila k slovanským *ū*-kmenům (Moszyński 1977:288).

Vše tedy nasvědčuje tomu, že zdroj přejetí je třeba hledat v západogermánské oblasti. Násloví ukazuje, že v době přejetí musela působit 2. palatalizace (námitky v ESSJa 3:198–199, že přední vokály nediftongického původu nemohly podléhat 2. palatalizaci, jsou neopodstatněné), jejíž začátek se datuje zhruba do první poloviny 7. stol., působit mohla snad až do konce 8. stol. (Šekli 2014:249). Pak by se snad v první vlně bavorských misí ještě stihla projevit. Lze však uvažovat i o dřívějším přejetí. Nejde totiž o křesťanskou výpůjčku v pravém slova smyslu – Slované se se slovem pro sakrální stavbu spojenou s novým náboženstvím mohli seznámit dlouho před vlastním přijetím křesťanství. Zajímavý precedens máme přímo v germánštině. Západní a severní Germáni totiž zřejmě přejali slovo pro kostel v souvislosti se stavebními aktivitami konstantinovské epochy v římských koloniálních městech (Kolín, Trevír) rovněž více než půldruhého století před jejich christianizací (EWD:656), jinak je těžké tuto germánskou přejímku vysvětlit (románské a keltské jazyky, ale i góština vycházejí z lat. *ecclesia* z ř. *ekklēsía*). Zatím se opomíjí představa, že by psl. slovo pro ‘kostel’ mohlo být přejato ze západní germánštiny jako všeslovanská výpůjčka podobně jako např. **k̄nędzь* či **kupiti*, které rovněž označovaly pro Slovary do té doby neznámou realitu. Slované tak, možná v době Sámovy říše, mohli slovo pro křesťanskou svatyni – výrazný stavební a kulturní prvek krajiny, o němž se jistě mezi Slovary šířilo povědomí – přijmout a rozšířit po celém slovanském území i do oblastí, které měly být christianizovány až o čtyři století později, podobně jako se přejetí z ř. *kyrikón* rozšířilo k severním Germánům, kteří přitom začali přijímat křesťanství až od 10. stol. Západogermánská podoba **kirikō* vyhovuje cílovému **cьr(ь)ky/*cīr(ь)ky* lépe než sthn. *kirihha*, *chiricha*, u něhož Nahtigal kvůli zakončení musí vycházet z dativu plurálu, zatímco bavorská podoba *kirkō* je jen konstrukt. Pro všeslovanskou výpůjčku by mohl hovořit i fakt, že zatímco většina křesťanských termínů v polštině je z češtiny, u stp. *cerkiew*, *cyrkiew*, *cyrki* to zřejmě není. Přejetí z češtiny uznává Moszyński (1977:286), polské etymologické slovníky o něm však mlčí (srov. Sławski 1952 I:56; Brückner 1957:59; Borys 2005:54). Extrémní názor má Bańkowski (I, 2000:115–117), který předpokládá přejetí slova už v 1. pol. 6. stol. z východolatinšského (balkánského) **cīrukūs* z ř. lidového *eis kyriouoikous* ‘do kostela’. Motivací pro toto krkolomné vysvětlení je zřejmě snaha objasnit tvrdý jer po *r*, na nějž ukazují podoby jako č. *cerkve*, p. *cerekwe*. Schůdné vysvětlení má snad Snój (1994:512), když předpokládá, že při přejetí došlo ke zdoužení první slabiky a zániku vokálu ve slabice druhé. Vzhledem k neobvyklosti skupiny typu *CīRC* se však po *r* vkladný polovokál znovu vytvořil, ovšem tvrdý.

Otázkou zůstává, zda jde o jedno, či dvě různá přejetí. Nakonec se přikláníme k těm autorům, kteří uznávají jedno přejetí s různými výsledky a vyrovnáváním tvarů (srov. Snoj 1994:512), i když je nápadné, že zdložená podoba (iniciální *kī-*) se vyskytuje na území, které víceméně odpovídá předpokládané Sámově říši, zatímco jinde je hláskoslovně očekávanější *ki-*.

Výrazný formální rozdíl je mezi č. *biskup* a sln. *škōf*. Zde se předpokládají dvě časově a zřejmě i místně odlišná přejetí. Sln. *škōf* má obdobu pouze v chorv. (istrijském) *škōf* (Skok 1971–74:157), pozdně psl. *biskupъ* má kromě češtiny pokračování i v dalších zsl. jazycích (v hl. *biskop* je *-o-* zřejmě pozdější) a je dost pravděpodobné, že do nich slovo přešlo právě prostřednictvím češtiny. Na druhé straně je zřejmé, že vsl. *biskup* (ukr. i *býskup*) je přejetí z polštiny (ESJS I:62). V jsl. se zdá být staré s./ch. *bīskup*, zatímco sln. *bīskup* a mak. *biskup* jsou evidentně dosti mladá přejetí ze s./ch. (ve sln. možná i z č.). V csl. je *biskupъ* doloženo právě jen v charvátských hlaholských rukopisech, jinde jsou podoby přejaté z řečtiny (*episkopъ*, (*j*)*episkupъ*, *piskupъ*). Vzhledem k brzkému sthn. přejetí jiných slov souvisejících s církevní hierarchií jako *popъ* a *papežb* (doložených ve stsl.) bychom ovšem předpokládali, že slovo bude na Moravě známo již před příchodem byzantské misie a že bude přejato jako výše uvedené případy.

Slovanská slova pro ‘biskupa’ nověji důkladně analyzoval Boček (2010:99–107). U obou skupin výrazů připouští v podstatě možnost původu germánského i románského, u varianty *biskupъ* však podle něj méně hláskových problémů skýtá původ románský. Ten navrhli už předtím někteří jiní badatelé (Titz 1930–31; Skok 1971–74; Habovštiak 1996). Většina etymologických výkladů ale počítá se sthn. přejetím (např. Janko 1948; Fasmer 1964–1973; Machek 1968; Borys 2005; Newerkla 2011). To, jak už bylo naznačeno, přináší několik hláskoslovných problémů. Skupina *sk* se od pol. 8. stol. začíná ve sthn. měnit na *šk* (ESJS I:63; Boček 2010:103), změna ovšem postupuje různě rychle v prostoru i čase a u slova cizího původu se mohla i zpoždovat. Substitute *u* za *o* ve druhé slabice naznačuje přejetí před dovršením změny *a > o*, ovšem substitute otevřeného něm. *o* slovanským *u* není zase tak samozřejmá (Boček 2010:106). Obě tyto změny by ukazovaly spíš na časnější přejetí (přelom 8. a 9. stol.), pak je však problémem vysvětlit zachování *i* v první slabice (čekali bychom *b*, protože vznik pravých jerů následuje až po labializaci *a > o*, srov. Šekli 2014:27). Musí se tedy hledat nějaké kompromisní řešení. Janko (1948:185) uvažuje o dlouhé výslovnosti první slabiky způsobené lidovou etymologií ve sthn. (*bī-scof* ‘přihlížitel, dozorce’), snad lze nepravděpodobnosti v hláskových substitucích přičíst vlivu knižních tvarů řeckých a latinských (srov. např. Boček 2010:107).

Z hlediska areálového je zajímavý fakt, že slovo se zdá mít centrální postavení na dvou územích, která spolu nesousedí – na českém, odkud se zřejmě šíří do

dalších západoslovanských jazyků, a charvátském, odkud také expanduje do okolních jazyků. Jak jsme již zmínili, závažný je fakt, že slovo není ve stsl. ani csl. doloženo jinde než v charv.-hlah. rukopisech. To by mohlo naznačovat, že přejetí je až povelkomoravské. Machek (1968) považuje č. *biskup* za výpůjčku ze saštiny kvůli koncovému *p* a poukazuje na to, že první český biskup byl Sas Dětmár. Předpoklad koncového *p* ale vůbec není nutný, v té době by se takto substituovalo i něm. *f*. Také je pravděpodobné, že slovo pro biskupa k nám přišlo dřív než se založením českého biskupství.¹ Ovšem saská stopa by nemusela být lichá – ve 20. letech 10. stol. se mocenské centrum východofranské říše přesouvá s Jindřichem Ptáčníkem do Saska, a pokud bychom tedy byli nepřijali toto slovo velkomoravským prostřednictvím, bylo by pravděpodobné, že k nám přišlo právě v této době z oblasti saské. Tím by se vysvětlilo zachování *sk* a samozřejmě i *bi-* v první slabice – v době existence pravých jerů by se sthn. *i* realizovalo jako *i*. Jediným problémem je *u* za sthn. *o*. Tady se musíme uchýlit k spekulacím (např. větší zavřenost *o* v koncové zavřené slabice před *p*, srov. novější *kalup* z něm. *Gallop*, jinak srov. i Boček 2010:106). Při tomto výkladu však lze těžko spojit č. *biskup* se stejně znějícím *s./ch.* slovem, pro něž je saský původ vyloučen. Skok (1971–1974, I:157) pro *s./ch.* slovo předpokládá románský původ, srov. i výše.

Sln. *škòf* je potom specifická výpůjčka na slovinském a nejzápadnější části chorvátského území. Obecně se předpokládá sthn. původ, i když Boček ukazuje, že ani románský původ není vyloučen. Vokalismus slova ukazuje na přejetí po labializaci *a > o* a před vznikem pravých jerů (sthn. *biscof* > *bškof* > *škof*), což by odpovídalo zhruba polovině 9. stol. Otázkou je ale koncové *f*, které se objevuje až u mladších výpůjček poté, co se stává součástí sln. fonologického systému. Podle Greenberga (2002:132) se tak děje až v 11. stol., připouští ale, že na konci slova to mohlo být dřív (druhým podobným případem je *škàf* ‘nádoba na vodu’ ze sthn. *skaph*), nejspíš ale až po zániku a vokalizaci jerů, což ovšem zase protirečí výkladu násloví. Jisté je, že v jiných starých sln. křesťanských výpůjčkách jako *pòp* či *pòst* je sthn. *f* substituováno *p*. Zřejmě i kvůli těmto rozporům Snój v Bezljaj 4 (2005: 59) uvádí pro přejetí slova *škòf* poměrně široké časové rozmezí 800 – 1000. Pro zjištění historie slova bychom ovšem potřebovali přesnější určení. Zásadnější tu pro nás bude vývoj v násloví, který ukazuje celkem jednoznačně na přejetí před vznikem pravých jerů. Greenberg (2002:132) datuje nejstarší slova *s f* až do 10. stol., protože předpokládá, že jeho proniknutí do sln. bylo umožněno zánikem slabých jerů na konci slov a vznikem opozice znělá – neznělá. Ve slovech *škòf* a *škàf*

¹ Slovo *biskup* se objevuje na třech místech 1. stsl. legendy o sv. Václavu v edici podle Novljanského druhého breviáře (Vajs 1929:36–37) i v rekonstrukci Weingarta a Kurze (1949:193–194): *prizъva Vratislavъ [...] biskupa etera, imenъ Notara [...] vъzътъ biskupъ otroka, postavî jь na krylě stepenъnjemъ prědъ oltar'em [...] blagoslovl'ensjemъ biskupa togo prav'dьbnajego i molitvami jего načetъ otrokъ rasti.*

však na konci žádný vokalicový element nebyl (na rozdíl od *popъ* ze sthn. *pfaffo*), a tak tu neznělé sthn. *f* mohlo být realizováno dříve, snad tedy již kolem pol. 9. stol. Ještě dodáme, že sln. *škâf* má obdobu v č. *škop(ek)*, jehož vokalismus prozrazuje přejetí ještě před labializací *a > o*, tudíž nejpozději začátkem 9. stol. Do korutanské oblasti by tedy bylo slovo dorazilo se zpožděním několika desetiletí a reflektující již jiné hláskové substitute.

Pokud tedy předpokládáme přejetí podoby *škôf* kolem roku 850 v korutanské oblasti ze sthn., sotva si lze představit, že by v několika předchozích či následujících desetiletích došlo k přejetí výrazně rozdílné podoby *biskup(ъ)* rovněž ze sthn. Navrhujeme tedy takovýto scénář: Slovo pro biskupa pronikalo ještě před příchodem byzantské misie na panonské území a přilehlá území obývaná Slovyany působením akvilejského patriarchátu a bavorských misí. Výsledkem prvního působení byla podoba *biskupъ* (k možným románským zdrojům srov. Boček 2010:104n.), které se udrželo v Slavonii a Dalmácii, zatímco bavorské misie přinesly slovo v podobě *škof*, která se držela v západní části jihoslovanského území. Je možné, že tyto podoby pronikaly i na Velkou Moravu, ale po příchodu byzantských věrozvěstů se ve staroslovenštině – možná autoritou obou bratří, možná proto, že spolu soupeřily dvě příliš rozdílné podoby – prosadily podoby odvozené od ř. *episkopos*. Je otázkou, zda podoba *biskupъ* žila na Velké Moravě vedle toho v ústní tradici a po přesunu mocenského centra do Čech se tu prosadila, nebo tu byla zdrojem slova saština, jak bylo naznačeno výše. Shodná podoba č. a s./ch. slov by při dvou různých přejetích a značné variantnosti hláskových substitucí byla překvapující a málo pravděpodobná, ale možné je i určité kompromisní řešení, totiž že okrajová velkomoravská podoba *biskupъ* (román. původu) pronikla do Čech, kde byla podpořena podobným tvarem saským (*biskop/biskup*).

O severoitalském zdroji slov. *križъ*, se většinou nepochybuje (jako východisko se uvádí román. **krô(d)že* či **krû(d)že*). Předpokladu něm. prostřednictvím (sthn. *krûzi*), které se objevuje především u starších autorů (Miklosich 1886:141; Gebauer 1894–1929, 1:487; Holub, Kopečný 1952:191) vadí substitute koncového *ž* za *z* (Boček 2010:88), ta ale není nemožná. Závažnější argument je to, že stejný či podobný vývoj prodělala i jména *Rimъ* (< *Rōma*) a *Žid* (< *Jūd-*), která něm. prostřednictvím vyložit nelze. Hláskový vývoj je opět nejistý (problém činí vysvětlení přechodu *ū > y > i*). Zatímco přejetí před delabializací *ū > y* (obvykle kladenou do 8.–9. stol.) je chronologicky snad přijatelné, druhá fáze změny je problematictější. Tradiční vysvětlení počítá s jsl. splynutím *y, i > i* a následným šířením jsl. podoby k severním Slovanům (ESJS 6:367; Borys 2005:268). Splynutí *i/y* se ovšem klade až do 10. stol. a to je už příliš pozdě na šíření slova k západním (severním) Slovanům (srov. např. Shevelov 1964:384, 268, který preferuje vyložit tento vývoj psl. přehláskou,

podobně Šekli 2014:236). S touto myšlenkou přišel již Boháč (1908), který předpokládal, že cizí *r* bylo přejato jako palatální slovanské *r'*, protože mu bylo artikulačně bližší než zadní tvrdé *R*. Vlivem tohoto palatálního *r'* pak došlo k psl. přehlásce $\bar{u} > \bar{i}$ (podrobněji k výkladům Boček 2010:82–90, který přebírá první část Boháčovy myšlenky k vysvětlení palatalizovanosti *r'*, jinak ale počítá s delabializací $\bar{u} > y$ a splynutím *y/i* v jsl. a následným šířením na sever). Je otázkou, zda v době přejetí slova je ještě možno počítat s působností psl. přehlásky (podle Šekliho 2014:236 cca 500–700). Křesťanské výpůjčky z románštiny ve slov. jazycích se obvykle spojují s misijními aktivitami akvilejského patriarchátu na přelomu 8. a 9. stol. v oblasti Karantánie a Panonie, je tu tedy zhruba sto let prodleva. Z hlediska relativní chronologie je patrné, že přehlásky fungují ještě po progresivní palatalizaci (Shevelov 1964:268; Šekli 2014:235). Ta působila ještě na začátku 9. stol. (přesvědčivé argumenty u Shevelova 1964:350), její začátek je možno klást do 2. pol. 7. stol. Slovo pro ‘kříž’ jako základní křesťanský symbol zase zřejmě patří k nejstarším křesťanským výpůjčkám, mohlo tedy snad být přejato již někdy ve 2. pol. 8. stol. Počítat ale pro tuto dobu s působností psl. přehlásky je i tak dost problematické.

Vzhledem k chronologickým těžkostem obou zmíněných variant tedy nelze opominout ani výklad svým způsobem nejjednodušší, totiž sporadickou změnu $ry > ri$ (srov. Kiparski 1934 a po něm Machek 1968:302). Řadu příkladů na změnu $ry > ri > ři$ v češtině uvádí Gebauer (1894–1929, 1:348). Pokud bychom tedy o této změně uvažovali, na rozdíl od Kiparského bychom ji kladli až do pračeského období. Jak připomíná Siatkowski (1996:207), slovo *križb* je ve stsl. a csl. doloženo jen velmi omezeně – ve Frizinských památkách v podobě *cruz*, třikrát v charv.-hlaholském kánonu vatikánského misálu (CanMis) v podobě *krže*, v Pražských zlomcích v adj. *križbnъ* (stsl. jinak pro ‘kříž’ užívá výraz *krbstъ*). Zápis *cruz* bývá vykládána různě, rozhodně však neodráží *i*. Obě další památky jsou výrazně mladší. Ruská csl. zřejmě přes csl. památky převzala podoby *krbžb*, *kryžb*, *kryžb* (ESJS 6:367), které rovněž neukazují na csl. *i*. Nabízí se tedy myšlenka, že přejatá podoba dorazila ke Slovanům v podobě *krūžb*, která se vzápětí náležitě změnila na *kryžb*. Tato podoba (doložená snad jen ve Frizinských památkách) fungovala jako periferní dubleta k většinovému *krbstъ*, jehož motivace není zcela jasná (ESJS 6:379). V 10. stol. došlo k splynutí *y/i* v jsl. jazycích, čímž vysvětlíme dnešní sln. a s./ch. podoby. Asi ve stejné době by pak na české půdě došlo ke změkčení $ry- > ri-$, které se pak odrazilo i v dalších zsl. tvarech, které byly z češtiny přejaty. Jde ovšem o sporadickou změnu, která se ve stč. projevuje většinou dubletami (*stříc*, *skřítí* apod., srov. však i lexikalizované *řičeti*, *řihati*); pro slova *kříž*, *Řím* bychom museli předpokládat její bezvýhradně provedení. To je určitá slabina tohoto výkladu, ovšem slabá místa – jak jsme viděli – mají i výklady ostatní.

Literatura

- Bańkowski, A., 2000: *Etymologiczny słownik języka polskiego* I–II. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN.
- Bezljaj, F., Snoj, M., 1976–2007: *Etimološki slovar slovenskega jezika* 1–5, Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Blažek, V., 2000: Keltové – Germáni – Slované. Lingvistické svědectví o kontinuitě a diskontinuitě osídlení střední Evropy. In: *Čeština: univerzália a specifika*. Brno: Masarykova univerzita, 9–29.
- Boček, V., 2010: *Studie k nejstarším romanismům ve slovanských jazycích*. Praha: Nakladatelství LN.
- Boháč, A., 1908: Slabika *ri-* v slov. *rimъ, križъ*. *Listy filologické* 35, 223–226.
- Boryś, W., 2005: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo literackie.
- Brückner, A., 1957: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza powszechna.
- ESJS, 1989 –: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* 1–, red. A. Erhart, E. Havlová, I. Janyšková. Praha: Academia.
- ESSJa 1973–: *Etimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond* 1–. O. N. Trubačev. Moskva: Nauka.
- EWD, 1995: *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. W. Pfeifer. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Fasmer, M., 1964–1973: *Etimologičeskij slovar' ruskogo jazyka* 1–4. *Perevod s nemeckogo i dopolnenija O.N. Trubačova*, Moskva: Izdatel'stvo Progress.
- Gebauer, J., 1903–1916: *Slovník staročeský* 1–2. Praha: Česká grafická společnost Unie.
- Gebauer, J., 1894–1929: *Historická mluvnice jazyka českého* 1–4. Praha: F. Tempský.
- Greenberg, M. L., 2002: *Zgodovinsko glasoslovje slovenskega jezika*. Maribor: Aristej.
- Habovštiak, A., 1996: Stará kresťanská terminológia z lingvisticko-geografického aspektu. *Slavia* 65, 20–22.
- Holub, J., Kopečný, F., 1952: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: SPN.
- Janko, J., 1948: Zas jednou o českých výrazech *mnich, biskup* a *papež*. In: *Slovan-ské studie. Sbíрка statí, věnovaných univ. prof. dr. Josefu Vajsovi k uctění jeho životního díla*. Praha: Vyšehrad, 182–188.
- Kiparski, V., 1934: *Die gemeinlavischen Lehnwörter aus dem Germanischen*. Helsinki: Druckerei der Finnischen Literaturgesellschaft.
- Machek, V., 1968: *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha: Academia.

- Miklosich, F., 1886: *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien: Wilhelm Braumüller.
- Moszyński, L., 1977: Najstarsze zasięgi słowiańskich form obocznych *cŕky//cŕ(ŕ)ky. In: *Nahtigalov zbornik ob stoletnici rojstva*. F. Jakopin. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 281–292.
- Nahtigal, R., 1936: *Starocerkvenoslovanske študije*, Ljubljana: Učiteljska tiskarna.
- Newerkla, S. M., 2011: *Sprachkontakte Deutsch-Tschechisch-Slowakisch*. Zweite Auflage. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang.
- Pronk Tiethoff, S., 2013: *The Germanic loanwords in Proto-Slavic*. Amsterdam – New York: Editions Rodopi B.V.
- Shevelov, Y., 1964: *A Prehistory of Slavic*. Heidelberg: Carl Winter.
- Schwarz, E., 1926: Bemerkungen zur slavischen Lehnwörterkunde. *Archiv für slavische Philologie* 40, 284–292.
- Siatkowski, J., 1996: Przedcyrylometodejska i starobulgarska terminologia chrześcijańska w języku polskim. In: *Czesko-polskie kontakty językowe*, Warszawa: Energeia, 203–216.
- Skok, P., 1971–1974: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1–4. Zagreb: JAZU.
- Sławski, F., 1952–: *Słownik etymologiczny języka polskiego* 1–. Kraków: Towarzystwo miłośników języka polskiego.
- Snoj, M., 1994: Naglaševanje praslovanskih –y/-uv-osnov ženskega spola. *Slavistična revija* 42/4, 491–528.
- Šekli, M., 2014: *Primerjalno glasoslovje slovanskih jezikov I. Od praindoevropsčine do praslovanščine*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Titz, K., 1930–31: Nejstarší vrstva českých slov církevních a kulturních. *Slavia* 9, 19–35.
- Vajs, J., 1929: *Sborník staroslovanských literárních památek o sv. Václavu a sv. Lidmile*. Praha: Česká akademie věd a umění.
- Vondrák, V., 1906: *Vergleichende Slavische Grammatik I*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Weingart, M., Kurz, J., 1949: *Texty ke studiu jazyka a písemnictví staroslověnské-ho*. Praha: Karlova universita.

Summary: Old Christian loanwords in Czech and Slovenian

The ancestors of Slovenians and Czechs (Moravians) lived in territories that were exposed to the penetration of Western Christianity from early on and thus they were among the first Slavic peoples to become acquainted with Christian terms. Close analysis of Czech and Slovenian forms thus can reveal the history of specific Christian loanwords in more detail. Although there is prolific special literature as to the origin of Christian terms in Slavic languages (some of them were also dealt with by R. Nahtigal), most of them do not have a clear source, the line of borrowing and sound substitutions. In this paper, the origins and histories of the words *biskup/škòf*, *kříž/križ* and *církev/cérkev* are reconsidered in an attempt to precisely define the time and route of the borrowing.

For Slavic **cir(ь)ky/*cbr(ь)ky*, a new idea is suggested, that the word can be a Common Slavic borrowing from the West Germanic **kirikō*, perhaps from the period of Samo's kingdom.

Slovenian *škòf* is interpreted as an OHG borrowing from about 850, while the Croatian *biskup* as a borrowing from the Romance area (Patriarchate of Aquileia). The question is if Czech *biskup* is of the same origin (the route to the Czech lands would be unclear, since the word is not attested to in Great Moravia and in classical Old Church Slavonic), or from Saxon.

For Slavic *križь* (and also *Rimь*), both an explanation with the South Slavic merger *y/i* and the following spread to the Slavic north and that reckoning with the Common Slavic fronting $\bar{u} > \bar{i}$ are chronologically problematic. Therefore, the Proto-Czech sporadic change $ry > ri$ cannot be ruled out in these two instances.

Keywords: Christian loanwords, etymology, history, Proto-Czech, Proto-Slovenian.